

Tokelo ya Dijo

LEQEPHE LA NNETE

Tokelo ya Diyo ke eng?

Tokelo ya diyo ke tokelo ya botho e ananelwang ke molao wa naha le wa matjhaba, o sireletsang tokelo ya batho ya ho fihlella diyo le ho iphepa, ebang ka ho hlahisa diyo tsa bona kapa ka ho di reka. Tokelo ya diyo e hokeletswe ho tokelo ya motho ya bophelo le seriti. Tokelo ya diyo e hloka hore diyo **di fumanehe, di fihlelehe** mme **di lekane** bakeng sa motho e mong le e mong **ntle ho kgetholo ka dinako tsohle**.

Ha lehae kapa motho a sa thabele bophahamo bona ba phihlelo, ha a sireletseha bakeng sa diyo. Ka bohlokwa bo tshwanang ke hore ho abelanwe ka diyo hara lelapa ka mokgwa wa hore setho se seng le se seng sa lelapa se fihlele ho diyo tse lekaneng. Kabelano ena ya diyo e tlameha hape e etsuwe ntle ho kgetholo e hloakang toka diithong tsa lelapa.

Mona Afrika Borwa, motho e mong le e mong o tshwanela a kgone, ntle le ho ba dihlolong kapa dihibelo tse sa amoheleng, a be le seabo mesebetsing ya tsatsi le leng le leng. Hona ho bolela hore, hara dintho tse ding, batho ba tshwanela ho thabela ho fihlella ditlhoko tsa bona tsa motheo tse tshwanang le diyo, ka mokgwa o nang le seriti. Ho hlahisa diyo tsa bona, batho ba hloka peo, metsi, bokgoni ba ho hlahisa le mehlodi e meng ya thuso. Motho hape a ka hloka tijelete bakeng sa temo.

Ditlameho tsa Mmuso

Karolo 27(1)(b) ya Molao wa Motheo wa Riphaboliki ya Afrika Borwa o re, "motho e mong le e mong o na le tokelo ya ho fihlella diyo le metsi a lekaneng." Tlameha ena e atoloswa karolong ya 27(2), e reng: "Puso e tlameha ho etsa ka hohlehlhle ho ya ka molao le ka matsapa, ho ya ka matla a teng, ho fihlella maemo a ditokelo tsona." Ho ya ka Karolo 35(2)(e) ya Molao wa Motheo batshwaruwa le ba kgolehong le bona ba na le tokelo ya phepo e ntle e lekaneng, mme karolo 28(1)(c) e bolela hore ngwana e mong le e mong o na le tokelo ya "ho fumana phepo ya motheo ya sebele, bodulo, tsebeletso ya bophelo bo botle le diitsebeletso tsa thekolohelo."

Tokelo e nngwe le e nngwe ho Molaotheo wa rona e a lekana. Ditokelo di tshetsepe ho tse ding. Ho etsa mohlala, ntle ho diyo, ho boima ho ithuta sekolong le ho fumana thuto. Ditokelo di sebetsa ho bohle naheng ya rona bana, batshwaruwa, bafihli le batsofe.

Afrika Borwa hape e tekenne ditumellano tse ngata tsa matjhaba, e leng ho bolelang hore e tlameha ho etsa bonnete ba dintho tse latelang:

Ho hlomphe: phihlelo e teng ya diyo tse lekaneng. Mmuso o ke ke wa nka mehato efe kapa efe e ka bang le sephetho sa ho thibela phihlelo e jwalo;

Ho sireletsa: ho hloka mehato ya mmuso ya ho etsa bonnete ba hore dikgwabo le batho ba ikemetseng ha ba thibele batho ba bang phihlelo ya bona ya diyo tse anetseng;

Ho phethahatsa: ho bolela hore mmuso o tlameha ho ba le ponelophele ya ho etsa mesebetsi ka sepheo sa ho matlafatsa phihlelo ya batho ho mehlodi ya thuso e ka sebediswang tlhahisong ya diyo. Ha motho kapa sehlopha se sa kgone, ka lebaka la mabaka a seng ka tlasa taolo ya sona, ho thabela tokelo ya diyo tse lekaneng, mmuso o tlameha ho nehelana ka phihlelo tokelong eo, ka ho otloloha.

Hona ho bolela hore mmuso o tlameha ho nehelana ka tikoloho e etsang hore batho ba kgone ho hlahisa kapa ho fumana diyo tse lekaneng bakeng sa bona le malapa a bona. Hore motho a kgone ho reka diyo, motho o tlameha ho fumana lekeno mme mmuso o tlameha ho etsa bonnete ba phihlelo ho tshireletso ya thekolohelo bakeng sa batho bao le malapa a bona ba sa fihlelleng ho yona.

Dikgaello ho Phihlelo ya Tokelo

Tokelo ya diyo **ha e bolele** hore batho le dihloloha ba na le tokelo ya ho nehwa diyo. E bolela hore motho o na le tokelo ya ho iphepa ka seriti, ka mesebetsi ya moruo le e meng. Ka mantswe a mang, batho le dihloloha ba na le boikarabelo ba ho etsa mesebetsi e tla etsa hore ba kgone ho fihlella diyo. Leha ho le jwalo, mmuso o na le tema ya bohlokwa ya ho tshetseha boiteko bona.

Tlamo ya motho ka mong ke ya ho iphepa le ho tshetseha lelapa la

hae. Hona ho ka etsuwa mohlomong ka ho sebetsa hore motho a fumane tijelete ya ho reka diyo kapa ka ho lema mobu ka sepheo sa ho lema diyo bakeng sa ho di sebedisa le ho di rekisetsa ba bang. Ha ho motho ya dumelletsweng ho siisa motho ho fihlella tokelo ya hae ya diyo ntle le ho hatikela ditokelo tsa molao tsa motho eo. Batswadi ka ho ikgetha, ba tlameha ho fumanela bana ba bona diyo. Ha ba sa kgone, mmuso o tlameha ho nka mehato wa ho ba fumanela diyo.

Dikgaello tse ding tsa phihlelo ya tokelo ya diyo di itshetlehile ho leano la mmuso le kgaello ya ho phethahatsa maano. Boholo ba mobu wa temo Afrika Borwa o sa ntsane o le wa ba basweu ba mmalwa, mme kabobofjha ya mobu e a hlokeha. Hape ho na le tshetsetso e fokolang ya balemi kapa dihwai tse nyane ho kgothaletsa tshireletso ya diyo le tlhahiso. Bolemi ba toropong ha bo kgothaletse kapa ho tshetsetswa ka ho lekaneng, leha ho hlokeha dirapa tsa diyo ditropong. Bophahamo ba phihlelo ho dihuso tsa thekolohelo bo tlase dibakeng tsa mahaeng, moo bofutsana bo tlakileng, ha ho bapiswa le dibakeng tsa ditropong.

Ho hlokeha hore mmuso o tsepamise ho kabo e kgotsofatsang ya mobu, o thuse balemi ba lehae ba banyane ka bokgoni le tijelete bakeng sa ntshetsopele, o kgothatse mme o tshetsetse mapolasi a ditropong le ho nnetefatsa hore batho ba mahaeng ba tseba ditokelo tsa bona mabapi le tshireletso ya thekolohelo mme ba kgone ho fihlella dihuso tsa kahisano. Mmuso hape o tlameha ho hlahisa mananeo a ho thibela phetoho ya maemo a lehodimo le ho thusa setjhaba ho itlwaetsa diphepo tsa phetoho ya maemo a lehodimo.

Maqhama pakeng tsa tokelo ya diyo le ditokelo tse ding tsa botho¹

Tokelo ya bophelo bo botle: phepo ke karolo ya tokelo ya bophelo bo botle le tokelo ya diyo ka bobedi. Ha basadi bao e leng baimana kapa ba antshang ba sa kgone ho fihlella diyo tse nang le phepo e ntle, bona le masea a bona ba ka anngwa ke phepo esa nepahalang esita le ha ba fumana tlhokomelo ya pele le ka morao le ho beleha.

Tokelo ya bophelo: ha batho ba sa kgone ho iphepa, ba shebana le tsietsi ya ho bolawa ke tlala, phepo esa nepahalang kapa diphepo tsa mafu.

Tokelo ya metsi: tokelo ya diyo e ke ke ya kgonahala ha batho ba hloka phihlelo e tswelang ho metsi a bolokehileng le a hlwekileng bakeng sa ho nwa le bakeng sa tshetbediso ya lapeng.

Tokelo ya thuto: tlala le phepo esa nepahalang di sitisa bokgoni ba ho ithuta ha bana mme e ka tlama bana ho tlhela sekolo le ho sebetsa bakeng sa thuto, e leng maemo a kginang le ho tlalapa ho thabela tokelo ya bona ya thuto.

Tokelo ya ho sebetsa le ya tshireletso ya thekolohelo: mosebetsi le tshireletso ya thekolohelo hangata ke mekgwa e hlokolotsi ya ho fumana diyo. Ka lehlakoreng le leng, melemo ya meputso ya motheo le tshireletso ya thekolohelo hangata e thehwa ho elwa hloko ditjeo tsa diyo tsa motheo mmarakeng.

Tokelo ya tlhahiso leseding: tlhahisoleseding e bohlokwa bakeng sa tokelo ya diyo. E etsa hore batho ba tsebe mabapi le diyo le phepo, mebaraka le kabo ya dihuso tsa mehlodi. E matlafatsa seabo sa batho le kgetho e lokolohileng ya mosebetsi. Ho sireletsa le ho kgothatsa tokelo ya ho batla, ho fumana le ho aba tlhahiso lesedi kahoo le thusa ho thabela tokelo ya diyo.

¹ <http://www.ohchr.org/Documents/Publications/FactSheet34en.pdf>. Ditokelo tsohle di tlamahane, ditokelo tse boletsweng ka hodimo ke tse ding feela tsa ditokelo tsa motheo tseo batho bohle ba nang le tokelo ya tsona, tse fokolang kapa tse haellang ha batho ba shebane le ho se sireletseha ha diyo.

Dinnete mabapi le Diyo

Afrika Borwa e na le sekgahla se hodimodimo sa bofutsana le ho se lekane lefatsheng. Ha jwale ho na le batho ba dimilijone tse 11 mona Afrika Borwa ba hloakang tshireletso ya diyo (ba sa tsebeng hore sejo sa bona se latelang se tla tswa kae).

Ho na le batho ba dimilijone tse 12 ba futsanehileng ba hloakang tshireletso ya diyo, ba 70% ba bona ba dula metseng ya mahaeng.² Ka hodimo ho dipesente tse 60 tsa batho ba lapileng ka ho se nang bofelo ke basadi.³

Phepo esa nepahalang e dula e le tsietsi e kgolo ya tsa bophelo bo botle le kabelo e hodimodimo ya ho shwa ha bana, ho feta HIV/AIDS, TB le malaria di kopane.⁴

Ke bana ba mabapi le 1.5 milijone ba ka tlase ho dilemo tse 6 bao tswelopele ya ho hola ha bona e thethefatswang ke phepompe e sa feleng.

Mabapi le 25% ya batho bohle ba lapang lefatsheng ba tswa sebakeng Sahara ya Afrika e ka kwano.⁵

Kgaello ya diyo le phepo ke ntlha e hlokolotsi haholo e shebaneng le bana kajeno mona Afrika Borwa. Kgaello ya phihlelo ho diyo bakeng sa bana e tla tshwaetsa ditokelo tse tshwanang le tokelo ya bophelo, ya thuto le ya bophelo bo botle.

Leha Afrika Borwa e le mohlalisi wa diyo, phihlelo dijong tsona bakeng sa batho bohle ba Afrika Borwa e boima.

Ho na le diyo tse lekaneng lefatsheng ho fepa batho bohle, empa ka lebaka la dintho tse ngata, ha se batho bohle ba ka fihlellang diyo.

Karolo e kgolo ya mobu o motle wa temo lefatsheng o sebediswa ho lema disebediswa tse kang katune, sisale, tee, kwae, moba wa tswekere le khokhou, dintho tseo e seng dihlalishwa tsa diyo kapa tsa phepo e hlakotshana, empa tse hlokwang haholo.

Phetoho ya maemo a lehodimo e shejwa ka ho eketsehileng jwalo ka sesosa sa nako ya jwale le e tlang ya tlala le bofuma. Ka selemo sa 2050, phetoho ya maemo a lehodimo le mekgwa ya maemo a lehodimo a fosahetseng e tla be sutuleditse bana ba dimilijone tse ding tse 24 ho ba tlaleng. Palo e ka bang halofo ya bana bana e tla be e tswa ho Sahara ya Afrika e ka kwano.⁵

Dikhampani tse mmalwa ho potoloha lefatsho di na le laesense ya ho sebedisa peo ya ho hlahisa diyo mme dikhampani tsona di etsa qeto ka theko ya dipeo tseo tse nehwang balemi ba lehae. Bophahamo ba taolo ke bongata bo bonyane hodima dipeo, boleng ba tsona, nehelano le ditheko ho na le seabo ho bokgoni ba batho ba ho lema diyo tsa bona le ho hlahisa dihlalishwa tsa diyo tse theko e tlase.

Ka tlase hanyane ho 80% ya diyo tsohle tsa Afrika Borwa di hlahisitse a mokgwa wa tlhophiso ya peo (genetically modified) (GM)

Diyo tse hlahiswang ka mokwa wa GM di fetolwa ka ho kenyeletsa kapa ho tlosa dikarolwana tse nyane tsa lefutso (gene) kapa diphedi ho bopa makgetha/ matshwao a lakatswang. Diphedi tse jwalo tse hlophisitsweng ho ya ka lefutso di bitswa diGMO. Diphetho tsa nako e telele ya ho ja diyo tsa GM ha di tsejwe mme di ka nna tsa ba kotsi.

² <http://www.srfood.org/index.php/en/component/content/article/1524-mission-to-south-africa-preliminary-conclusions>
³ World Food Programme, 2009.
⁴ USAID, 2009

⁵ IFPRI, 2009

Tema ya SAHRC

Khomishene ya Ditokelo tsa Botho ya Afrika Borwa (SAHRC) ke mokgatlo o ikemetseng o thehilwenng ke Molaotheo ho beha leihlo, ho sireletsa, ho kgothatsa le ho phethahatsa pihlello ya ditokelo tsa botho naheng ya rona. Afrika Borwa e na le tse ding tsa dikgahla tse hodimodimo tsa bofuma le ho se lekane. Ke ka hoo e leng ngongoreho ho SAHRC ha ditokelo tsa motheo tse tshwanang le tokelo ya pihlello ya dijo, e le kotsing. SAHRC e ka thusa ho fihlella tokelo ya dijo ka ho sebedisa matla a yona a ho buisana le diakgente tse

kang SASSA, mafapha a mmuso wa lehae, wa provense le wa naha, balemi ba phepo mabapi le mathata ao batho ba shebaneng le ona metseng le ho thusa batho ba kotsing ya bofutsana (jwalo ka bana le batho ba hloakang boitekanelo) hore ba fihlelle ditokelo tsa bona.

Neng kapa neng ha motho kapa sehlopha se sa kgone ho thabela tokelo ya dijo tse lekaneng ka disebediswa tse matleng a sona, mmuso o na le flameho ya ho phethahatsa tokelo ka ho otloloha mme SAHRC e tla thusa batho, haholoholo dihlopha tse kotsing ho buisana le mmuso ho

fihlella tokelo ena. SAHRC hape e flameha ho etsa bonnete ba hore e atise tlhokomelo ya tokelo ya ho fihlella dijo mme ka mokgwa oo e kgothaletse diphelelo dikarolong tsohle, ho kenyeletsa tseo tse amehang tlhahisong ya dijo. Matsapa a SAHRC a kenyeletsa ho shebana le ditlitlebo tsa motho ya ikemetseng, ho thusa dihlopha tse kotsing tse tshwanang le le basadi le batho ba hloakang boitekanelo; dikoporasi tsa dijo, beng ba diabo tsa mmuso le baamehi ba karolo ya poraefete ho kgothaletsa ntjhafatso maamong a fapaneng tlhahisong le nehelanong ya dijo tsa motheo.

ITEANYE LE RONA

Webosaete: www.sahrc.org.za

Imeile: info@sahrc.org.za

Ntlokgolo:

Braampark Forum 3, 33 Hoofd Street,
Braamfontein; Johannesburg
Mohala: 011 877 3600 | Fekse: 011 403 0684

Kapa Botjhabela

4th floor Oxford House,
86 Oxford Street; East London
P.O. Box 972, East London 5200
Mohala: 043 722 7828 | Fekse: 043 722 7830

Foreisetata

50 East Burger Street,
1st Floor TAB building, Bloemfontein
P.O. Box 4245, Bloemfontein, 9301
Mohala: 051 447 1133 | Fekse: 051 447 1128

Gauteng

2nd Floor, Braampark Forum 3,
33 Hoofd Street, Braamfontein
Private Bag X 2700, Houghton, 2041
Mohala: 011 877 3750 | Fekse 011 403 0668

KwaZulu-Natala

First Floor, 136 Victoria Embankment, Durban
P. O. Box 1456, Durban, 4000
Mohala: 031 304 7323/4/5 | Fekse: 031 304 7323

Limpopo

First Floor, Office 102, Library Garden Square,
Corner of Schoeman and Grobler Streets, Polokwane
P. O. Box 4431, Polokwane, 0700
Mohala: 015 291 3500 | Fekse: 015 291 3505

Mpumalanga

4th Floor Carltex Building, 32 Bell Street, Nelspruit
P. O. Box 6574, Nelspruit, 1200
Mohala: 013 752 8292/5870 | Fekse: 013 752 6890

Kapa Leboya

45 Mark and Scot Road,
Ancorley Building, Upington
P. O. Box 1816, Upington, 8800
Mohala: 054 332 3993/4 | Fekse: 054 332 7750

Leboya Bophirima

170 Klopper Street, Rustenburg
P.O. Box 9586, Rustenburg, 0300
Mohala: 014 592 0694 | Fekse: 014 594 1069

Kapa Bophirima

7th Floor ABSA building, 132 Adderley Street,
Cape Town
P.O. Box 3563, Cape Town, 8000
Mohala: 021 426 2277 | Fekse: 021 426 2875